

Pospíšil, Ivo

Jazyk a žánr v ruských literárněkritických textech : (vybrané problémy 1980–2002)

In: Gazda, Jiří; Pospíšil, Ivo. *Proměny jazyka a literatury v současných ruských textech*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2007, pp. 99-111

ISBN 9788021044265

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123718>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VII. JAZYK A ŽÁNŘ V RUSKÝCH LITERÁRNĚKRITICKÝCH TEXTECH (Vybrané problémy 1980–2002)

(Ivo Pospíšil)

Společenské, politické, estetické a vnitřně literární podloží ruského a sovětského vývoje od 70. let 20. století má svou dynamiku, která se promítá do kulturního modelování literatury v širším slova smyslu. Tzv. glasnost a perestrojku nelze pochopit bez předchozího ruského vývoje a řekl bych, že se to týká celých dějin této země, asi tak, jako když Masaryk chtěl pochopit Dostojevského, a proto se musel zabývat ruskými dějinami, filozofií, myšlením a nakonec mu z Dostojevského v Rusku a Evropě zbyla jen malá část obrovitého celku. Úvodní představa je tzv. revoluce shora, která v Rusku žije od časů Petra I. Slovo „glasnost“, které se v češtině tak složitě vysvětlovalo a spojovalo s demokracií apod., má v Rusku poměrně starou tradici sahající de facto do osvětčinství: vyskytuje se v klasicisticko-osvětčenském ruském poezii 18. století, pak znovu v sentimentalisticko-preromantickém období a v děkabristické produkci: znamená v podstatě možnost svobodné výměny názorů a je to slovo hláskoslovně církevněslovanské, znamenající hlasitost ve smyslu názorové otevřenosti. K perestrojce paradoxně vedl konzervatismus brežněvovského období, jeho historicita, vynucené návraty do minulosti. Zatímco proslulá liberalizační fáze sovětského režimu počínající plaše někdy po roce 1954 a nazývaní se příznačně podle jednoho Erenburgova románu „tání“ (оттепель) zdůrazňovala návaznost na „mladou revoluci“ Leninova Ruska, na avantgardní tvorbu represím postižených nebo zlikvidovaných autorů, většinou levičáků nebo přímo komunistů, kteří se sami zapojovali do všech revolučních aktivit i do revolučního teroru (I. Babel), trpěla naivitou veřejných deklamací a halasností veřejných projevů, jež ve svých důsledcích byly – jak později ukázal osud mnohých jejich aktérů – jen konjunkturální bouří ve sklenici vody (J. Jevtušenko), Brežněvova střízlivá éra počínající koncem 60. let předznamenala konec tzv. 60. let – tak tomu bylo i jinde. Romantismus doby končí, začíná věčnost, pragmatismus se všemi pozitivními i negativními prvky: v SSSR se to dotklo především svobody literární tvorby, obnovení silné a nepřilíš osvětčené cenzury a dohledu nad literaturou; symbolem může být odvolání liberálního šéfredaktora klíčového literárního měsíčníku („tlustého žurnálu“) Novyj mir básníka Alexandra Tvardovského roku 1970 po dlouhé době politického tlaku a jeho následná smrt.

Nicméně dějiny přinášejí změny, které jsou vícedimenzionální: literatura zastavená v postupu k svobodnějšímu vyjadřování se znovu uzavřela a obrátila svůj pohyb do minulosti a do hloubky a politické spory, jejichž otevřenost se potlačila, se realizovaly na jiném, minulostním materiálu. V tomto smyslu byly podstatné diskuse, které

se v SSSR odehrály již v 60. a 70. letech 20. století: o slavjanofilech a revolučních demokratech. Právě ony otvíraly – byť velmi obezřetně a se spoustou slovního balastu – věčné otázky ruských dějin a ruského společenského myšlení. Na to pak v 80. letech minulého století navazovaly některé tzv. tlusté žurnály. *Voprosy literatury* byl a je časopis, v němž se změny společenské atmosféry projevovaly podle našeho názoru nejlépe: byly zde snadněji viditelné posuny důrazu, vnitřní pnutí i vnější zásahy. Pravidelnou rubrikou i v 80. letech 20. století byla vyjádření spisovatelů k politickým událostem, což většinou bývaly sjezdy komunistické strany, neboť valná část oficiálních spisovatelů byla jejími členy. Týkalo se to i Čingize Ajtmatova, jehož stať z roku 1980 *Всех все качается* je příznačná.¹²⁵ Jak známo, Ajtmatov v tom roce uveřejnil svůj první román *A věku delší bývá den* či *Stanice Bouřná* (Stanice Bouřná, rus. И больше века длится день, knižně pak jako *Буранный полустанок*) v časopise *Novyj mir*. Když pomíneme dobovou „mírovou“ rétoriku, zůstane mnoho z toho, co dodnes svět zajímá a čím žije. Jinak řečeno: Ajtmatov mluvil o globalizaci před globalizací (Brežněv měl před sebou ještě dva roky života), viděl svět jako celek v době prohlubující se studené války. Zdá se, že právě v té době, tedy na počátku 80. let minulého století, se začíná měnit i jazyk ruské publicistiky, který – jako v Rusku vždy – působí na literaturu uměleckou či krásnou. Příznačná jsou již tato slova: „Канули в Лету те времена, когда каждый отдельный народ создавал сказания, мифы, легенды, исходя только из личного опыта, замкнутого в определенные этнографические границы. Канули, хотя, естественно, не бесследно, а оставив ценнейшее наследие, которое питает философско-художественные корни литературного процесса.“¹²⁶ V balastu obvyklých slov, jako je „литературный процесс“ apod. však zůstává představa nevratnosti „malého světa“, současně však vědomí kořenů a souvislostí: naše přítomnost tkví v hlubinných vrstvách lidského bytí, které je nutno pozvolna odkrývat. Ajtmatov komentoval své dílo a kritizoval ty, kteří tzv. socialistický realismus chápou jako strnulý systém: proto se vrací k mýtům a legendám, neboť obsahují zhuštěnou zkušenost lidstva. Z tohoto archetypu pak vyvozuje nezbytnost přežití lidstva, a tedy mír. Pod slupkou dobové rétoriky však prosvítá něco hlubinnějšího: řád vesmíru. Slovo „космос“ se v Ajtmatovově stati, kterou chápeme jako emblém nastupujícího času změn, nás vrací do doby „kosmického románu“ *Bratři Karamazovi*, tedy do prostoru, kde se již nevystačí s běžnými sociálními a politickými klišé, kde zazní slova o pomíjivosti a věčnosti. Nikoli nadarmo se Ajtmatov vrací k mýtům a biblickým knihám, k náboženským textům. Jazyk, celkové uvažování a poloha stylu a žánru iniciují proměny v krásné literatuře a v oficiální publicistice: do oběhu se frekvenčně vracejí slova legenda, mýtus, vesmír, otevřený a zavřený, „миропонимание“ nebo „миросоцерцание“ apod. Současně se tu definitivně nadzvedla opona světové literatury, neboť její zkušenosti se Ajtmatov, Kirgiz rodem i jazykem svých prvních děl, jinak většinou rusky píšící autor, dovolává. Jeho dílo, i když literárně nikoli nejkvalitnější, stejně jako jeho další román

125 *Вопросы литературы* 1980, 12, с. 3–14.

126 *Вопросы литературы* 1980, 12, с. 3.

Popraviště, jsou však dobovými signály, v nichž se reflektovaly společenské pohyby v jazyce, stylu, žánru a významu v publicistice i krásné literatuře: vše nutno chápat celistvě a v souvislostech, svět je složitější, hlubinnější, jít do hlubin znamená vracet se k zapomenutým nebo zjevně odsunutým vrstvám jazyka a stylu. Ponor do minulosti vede k novému pohledu na současnost, k jejímu novému promyšlení (осмысление).

Na stránkách časopisu *Voprosy literatury* se objevují tradiční rubriky z dějin literatury, ale také z beletrie, původně většinou kritiky tzv. buržoazní estetiky a literární vědy, nicméně více či méně souvislé studie, které přinášejí informačně nasycený materiál a jinou slovní zásobu. Objevuje se častěji žánr eseje („эссе“) nebo volné úvahy, reflexe a kontempace nebo naopak přísné vědecké studie nasycené bohatým poznámkovým aparátem a s odkazy na tzv. západní primární a sekundární literaturu. Postupem času zde mizejí chyby obvyklé při uvádění latinky v „azbukovém“ textovém prostředí, slábne apriorní ideologická kritičnost a vzrůstá význam racionální argumentace. Sílí také reálnější pohled na skutečnost, byť stále velmi krotký. V tomto smyslu příznačný může být rozhovor, který vyšel v čas. *Voprosy literatury* a byl převzat z proslulého literárního časopisu tehdejší NDR Weimarer Beiträge (1981, č. 8).¹²⁷ Spisovatel Jurij Trifonov (1925–1981) se tu – s jistou mírou diplomacie – diví naivitě německých čtenářů, kteří si sovětskou literaturu představují jako patetickou, krajně optimistickou, a právě to je k ní přitahovalo, neboť se tolik lišila od evropských standardů. Z Trifonova byli zklamaní, neboť jim ukázal sovětskou inteligenci jako stresovanou, depresivní, pesimistickou a rozvrácenou. Je to signifikantní, i když bereme v úvahu jistou míru předstírání a autocenzuru. Ostatně žánr interview se začíná silněji rozmáhat právě po roce 1980: vzrůstá význam subjektivity prožitku, společnost se probouzí z hlubokého spánku.¹²⁸ V literatuře se to, jak známo, projevuje náporom subjektivnějších narativních forem, ich-formy, rázovité poetiky, složitější kompozicí. Ve zmíněném rozhovoru s J. Trifonovem, který se rusky nazývá *Роман с историей*, se mluví mimo jiné o jeho tehdy novém románu *Čas a místo* (Время и место), který je právě takový.

V odborné literárněvědné produkci se častěji objevují studie o poetice, např. text P. Grincera *Поэтика слова* v rubrice *Теория: проблемы и размышления*.¹²⁹ Převažující terminologie se vztahuje k dějinám poetiky a odkazuje k sanskrtským, čínským a japonským textům. Odvolává se zde na stati S. Averinceva, D. S. Lichačova, R. Curtiuse, W. F. Pattersona, M. L. Gasparova aj. Studie jde ve stopách tendence, která se projevila v celém světě a které jsme si povšimli v materiálu Č. Ajtmatova: obrat k minulosti a snaha proniknout k jejímu myšlení, hledat tam prameny současnosti, hledání poetologických struktur a nového pohledu na jejich význam. V každém

¹²⁷ *Вопросы литературы* 1982, 5, c. 66–72.

¹²⁸ Tento pohyb jsem zachytil ve svém někdejšíh novínovém seriálu *Literatura v pohybu. Nová proudění v sovětské mnohonárodní literatuře*. *Rovnost* 17. – 25. 11. 1982 a resumoval v učebním textu *Spálená křídla. Malý průvodce po české recepci ruské prózy 70. a 80. let 20. století*. Masarykova univerzita, Brno 1998.

¹²⁹ *Вопросы литературы* 1984, 1, c. 130–148.

případě se tu mění axiologické akcenty: staré již není hodnoceno v rámci evolucionistické představy jako primitivnější, spíše naopak, v jednom gestu se ujímá toho, k čemu se v moderní době propracováváme jinými prostředky značně složitěji. Později má tato tendence již nezadržitelnou sílu.¹³⁰

Časopisecká produkce počátku 80. let 20. století vedla k akcentaci módních témat, která potom vyčpěla: byl to zejména okruh tzv. vědeckotechnické revoluce (rus. zkratka NTR). Stejně jako o globalizaci psalo se tehdy o tzv. vlivu vědeckotechnické revoluce na krásnou literaturu a anticipovaly se pozdější globalizační procesy.¹³¹ V této souvislosti do literární vědy plíživě vstupuje staronové téma tzv. exaktnosti. Tehdejší sovětský akademik D. S. Lichačov (1906–1999) je v tom velmi obezřetný a odmítá přímočaré matematické modely ve dvou statích, z nichž jedna vychází právě v čas. *Voprosy literatury*. Hovoří tu o tzv. měkkých a tvrdých literárněvědných disciplínách, v jejichž syntéze vidí právě jistý stupeň exaktnosti literární vědy: „Подводя итоги, можно было бы сказать так: литературоведение решает разные и широкие проблемы, но доказательную силу эти решения и ответы приобретают от узких, специальных дисциплин, от скрупулезных мелких наблюдений, из пограничных наук и специальных дисциплин.“¹³²

Značný prostor tu má teorie a historie literatury, které si vytvářejí vlastní žánry, odborné studie nebo volnější eseje. V tomto smyslu píše Jurij Mann o počátcích ruského románu v díle V. T. Narežného *Ruský Gil Blas*.¹³³ Relativně nové je tu téma vstupování tohoto díla do tvorby Gogolovy: tu však Mann otevřel téma mnohem širší platnosti, například význam díla Fadděje Bulgarina.¹³⁴ Při brněnském setkání v roce 1988, kde jsem měl referát o tzv. outsidersch ruské literatury, mi Mann význam tohoto tématu potvrdil. Jinak řečeno: právě historie a teorie literatury ukázaly na nezbytné posuny v revizi konzervativních představ a snažily se – obrazně řečeno – kácet modly, tj. nedotknutelné osobnosti: případ Gogolův, jenž své dílo stavěl na maloruské (ukrajinské) inspiraci a dílech „menších“ autorů včetně Bulgarinova, ukazoval na nutnost pohlédnout jinými očima na celé paradigma ruské literatury. To mělo nebo mohlo mít široké konsekvence už vzhledem k tomu, že ruská literatura více než jiné byla spojena se společenským myšlením, politikou a sociálním systémem. Další vývoj ukázal, že právě zde byly počátky posunů v ruské literární vědě, kritice a publicistice.

130 Viz náš překlad stati A. Bělorusce *Интерес к бесконечности*, *Новый мир* 1986, 3 – Alexandr Bělorusec: *Зájem o nekonečno* (překlad a komentář). *Světová literatura* 1988, č. 3, s. 217–228.

131 Ю. А. Андреев: Воздействие научно-технической революции на художественную литературу. *Вопросы литературы* 1980, 1, с. 25–48.

132 Д. С. Лихачев: Еще раз о точности литературоведения (Заметки и соображения). *Вопросы литературы* 1981, 1, с. 88.

133 Ю. Манн: У истоков русского романа. *Вопросы литературы* 1983, 5 с. 151–170.

134 Viz naše studie *Problém autorského typu: Fadděj Bulgarin*. *Slavica Slovaca* 1988, č. 4, s. 366–384. Hořce ironická science fiction Fadděje Bulgarina. *Svět literatury* 1993, 5, s. 22–28, Fadděj Bulgarin jako literární inspirátor. In: *Biele miesta II*. Univerzita Konštantína Filozófa, Fakulta humanitných vied (katedra rusistiky), Nitra 1998, s. 29–44.

Další změny jsou již na počátku 80. let 20. století patrné v posunech důrazu směrem k staronovým disciplínám. Takto je koncipována studie S. Averinceva o rétorice, jež anticipovala módu tohoto oboru a studium jeho působení v moderní literatuře.¹³⁵ Posuny důrazu jsou patrné i v jinak značně rigorózním tématu ideologie a literatury, jak to vyplývá z článku A. N. Jezuitova.¹³⁶

V sovětském předperestrojkovém období se posuny důrazu směrem k neideologickému pohledu projevují například v příklonu k srovnávací literární vědě a historické poetice, která byla dříve spojována s formalismem, a tudíž s něčím překonaným.¹³⁷ Podobně je pozorovatelný příklon k revizi starších představ: takto je koncipována studie na zdánlivě odtažitě téma dialogičnosti v *Slově o pluku Igorově* z pera D. S. Lichačova.¹³⁸ Právě 80. léta 20. století jsou v SSSR dobou, kdy se zmnožuje tematika západoevropského a amerického umění. D. Zatonckij, odborník na evropský a světový román 20. století, se například z metodologického hlediska vrací k tematice Dona Quijota.¹³⁹ Vzrůstá zájem o imanentní literárněvědné metody, zejména o strukturalismus a také o poststrukturalistickou fázi vývoje literárněvědné metodologie, která jinde byla už v plném proudu (hermeneutika, dekonstruktivismus). Takto je koncipována podle mého soudu průlomová stať B. P. Gončarova.¹⁴⁰

Období perestrojky, které začalo nazrávat od roku 1985, přinášelo nové a radikálnější posuny, především tematiku dříve potlačovanou a zakazovanou, zakázané autory, literaturu ruské emigrace, staré i nové, ale také náboženská témata. To se pak v časech postperestrojky či katastrojky po rozbití SSSR posiluje. Příznačná je v tomto směru studie J. Davydova o S. Bulgakovovi.¹⁴¹ Na stránky sovětských a později ruských literárněkritických časopisů se vracejí volné úvahy a kontemplace a slovní zásoba dávno zapomenutých religiózních reflexí. Poměrně často se objevují studie zahraničních přispěvatelů. Mezi nimi je to také stať polského disidenta a někdejšího poradce Lecha Wałęsy (s tím se pak rozešel) Andrzeje Drawicze.¹⁴² Ve stati, která byla poprvé publikována v Londýně již v roce 1981, tedy dávno před perestrojkou, deklaruje nutnost obnovy tradiční struktury národních literatur na teritoriu SSSR.

135 С. Аверинцев: Большие судьбы малого жанра (Риторика как подход к обобщению действительности). *Вопросы литературы* 1981, 4, с. 153–179.

136 А. Н. Иезуитов: Литература как идеология. *Вопросы литературы* 1982, 1, с. 3–14.

137 И. К. Горский: Об исторической поэтике и сравнительном литературоведении. *Вопросы литературы* 1983, 3, с. 79–96.

138 Д. С. Лихачев: Предположение о диалогическом строении Слова о полку Игореве. *Вопросы литературы* 1984, 3, с. 131–144.

139 Д. Затонский: Был ли *Дон Кихот* рыцарским романом? *Вопросы литературы* 1986, 8, с. 89–127.

140 Б. П. Гончаров: Структурализм, „постструктурализм“ и системный анализ (К проблеме иерархии художественных связей в поэтичекком произведении). *Вопросы литературы* 1985, 1, с. 73–94.

141 Ю. Давыдов: Апокалипсис атеистической религии (С. Булгаков как критик революционистской религиозности). *Вопросы литературы* 1993, вып. 4, вып. 5.

142 А. Drawicz: Только русская литература. Советский – не обязательно русский. *Вопросы литературы* 1990, 6, с. 28–44.

Sovětská publikace jeho stati ukazuje na jeho prozíravost, jež zaujala zejména ke konci Gorbačovovy katastrofky.

Kdybychom měli shrnout posuny, které se v ruské literatuře odborné a publicistické udály od počátku 80. let minulého století ke konci perestrojky, uvedli bychom tyto:

1. Obrat k minulosti, k objevování skrytých a zapomenutých souvislostí minulosti a přítomnosti (mytologická literatura, dějiny národní literatury).

2. Revize minulosti (nové posuny, nové literární jevy, přehodnocování politické minulosti, návrat k zakázaným a potlačovaným literárním jevům).

3. Zvýšený zájem o nemarxistické myšlenkové proudy, návraty k náboženské tematice, zdůrazňování strukturalismu a postrukturalismu, „západní“ témata, přetiskování statí neruských literárních vědců a esejistů.

V jazykové struktuře se to projevuje obnovou slovní zásoby, která je těmto tématům vlastní, jež se však v sovětském Rusku potlačovala (náboženství), nebo byla nově přejata (slova spjatá s teologií, frekventované slovo „менталитет“, do té doby v ruštině v podstatě neužívané, termíny spojené s nemarxistickými filozofiemi a metodologiemi apod.).

V žánrové struktuře se projevuje posun k „měkčím“ útvarům kontemplativního založení, zejména k eseji a volné reflexi: zatímco období 80. let minulého století trvá na přísně vědeckém charakteru literárněvědných studií, později se často objevují volné úvahy. Současně však nemizejí fundamentální studie ryze vědeckého rázu vracující se do minulosti a znovu a hlouběji analyzující jevy literární, kulurní a estetické. Posuny k volnějším typům textů jsou patrné v příspěvcích sovětských exulantů, kteří se pohybovali v anglosaském, zejména americkém prostředí.

Po pádu SSSR se tyto rysy prohlubují: dosud závazná témata již závazná nejsou, jde se více do hloubky. V tradiční rubrice časopisu *Voprosy literatury Теория: Проблемы и размышления* se objevují studie z okruhu *Методы и методика*. Vladimir Aleksandrov tu například studuje hermeneutiku a ukazatele interpretace.¹⁴³ Samo přijetí hermeneutiky na ruské půdě kdysi zkypřované fenomenologií by bylo tématem samo o sobě. Nicméně pojem „другость“ (otherness) je již dobovým neologismem – stejně jako jinde. Studie je však přece jen v něčem nová. Oproti mechanickému přejímání „novot“ ukazuje na význam slovanské filologie a na ruské, tedy autochtonní kořeny těchto jevů.

Na počátku nového století a tisíciletí nemizejí ani tradiční témata z historie literatury, která se však ukazují v nových souvislostech: nejčastěji zrcadlí pohyby moderních a postmoderních literárních směrů; takto chápeme například studii N. Bogomolova o dobrodružném románu jako odrazové ploše ruského symbolismu.¹⁴⁴

Na rozdíl od perestrojkových a postperestrojkových let, kdy se lámaly všechny staré přístupy, se nyní autoři vracejí k sovětským časům nejen nostalgicky, ale

143 В. Александров: Другость: герменевтические указали и границы интерпретации. *Вопросы литературы* 2002, ноябрь – декабрь, с. 78–102.

144 Н. Богомолов: Авантюрный роман как зеркало русского символизма. *Вопросы литературы* 2002, ноябрь – декабрь, с. 43–56.

zcela racionálně jako k době, kterou je třeba seriózně a hloubkově studovat – zde máme oproti Rusům opět zpoždění. Příznačná je studie již uváděného N. Bogomolova o Bulatu Okudžavovi a masové kultuře. Nejde však jen o toto téma: je to vlastně souhrnná studie o Okudžavově generaci v sovětském a ruském kontextu. Za to, čím autor natrvalo vstoupil do tohoto prostředí, pokládá Bogomolov jeho písňovou, nikoli prozaickou či úžeji románovou tvorbu. V jeho písňové tvorbě je podle N. Bogomolova zakódován význam jeho generace a sny, jimiž žila: je to mytologém pochodu (s narážkou na revoluci a sovětské časy, válku s fašismem, ale také na vojenský, kasárenský „střih“ společenského systému SSSR), cesty, pouti (jako dominanty ruského chápání člověka a světa), jak se objevuje v jednom textu: „Всего на одно лишь мгновенье/ раскрылись две створки ворот,/ и вышло мое поколение/ в тот самый последний поход.// Да вышло мое поколение,/ усталые, сдвоив ряды./ Непросто, наверно, движение/ в преддверии новой беды.// Да, это мое поколение,/ и знамени скромн наряд,/ но риск, и любовь, и терпенье/ на наших погонах горят.// Гудят небеса грозовые,/ сливаются слезы и смех./ Все – маршалы, все – рядовые/ и общая участь на всех.“

Oproti jednoznačné negaci všeho minulého spjatého se sovětským režimem objevují se solidní studie dokumentárního rázu, jakási nová literatura faktu, které se minulostí zabývají bez hněvu a zaujatosti. Je tu nová rubrika *Век минувший*, která se vrací k století poznamenanému Říjnovou bolševickou revolucí, jež na dlouhou dobu ovlivnila svět. Studie Vadima Baranova o M. Gorkém a založení Svazu spisovatelů SSSR je z tohoto hlediska příznačná svou racionalitou a úctou k dokumentům a jejich obezřetné interpretaci.¹⁴⁵

Současně se znovu prohlubují stará témata. Na pozadí evropské moderny a postmoderny nahlíží tvorbu Gogolovu největší ruský znalec této problematiky Jurij Mann.¹⁴⁶ Probíhají diskuse o nových literárních jevech a dílech, která zaujala čtenáře v Rusku i v zahraničí. Jedním z nich je Viktor Pelevin (diskuse na stránkách čas. *Voprosy literatury* 2003, červenec – srpen).¹⁴⁷ Příznačné je, že se tu široce probírají zahraniční ohlasy a elektronické zdroje, přičemž se již mezititulkem „захват власти“ ukazuje na problém literatury ve světě showbyznysu, kde je nutno mít ekonomický úspěch: literatura se stává polem k ovládnutí, bojištěm mezi autory a jejich manažery, literárními kritiky, různými módami apod. Zdá se, že tento zlom je asi největší v ruské literatuře za poslední desetiletí vůbec: totiž postupná ztráta výjimečného postavení literatury, její etické hodnoty, její proměny na složitě tržně realizované zboží. Ruští postmodernisté na tom založili svou kariéru.

To, co dříve ruská literatura odmítala, tedy tematologii, se masově objevuje zejména v době přetiskování překladů z jiných jazyků, nejčastěji z angličtiny. Jde

145 В. Баранов: „Надо прекословить“. М. Горький и создание Союза писателей. *Вопросы литературы* 2003, сентябрь– октябрь, с. 34–56.

146 Ю. Манн: Заметки о „неевклидовой геометрии“ Гоголя или „Сильные кризисы, чувствительные целую массу“. *Вопросы литературы* 2002, июль – август, с. 170–200.

147 Книги, о которых спорят. Проект Пелевин. *Вопросы литературы* 2003, июль – август, с. 3–46.

o velký průlom (doprovázený knižními projekty) cizinců do ruské rusistiky: jedním z dobrých příkladů může být tematologická studie Stephena Lovella z knihy, která vyšla na Cornellově univerzitě v USA v roce 2003.¹⁴⁸

V jazyce se ve zmíněném období projevují výrazné posuny k obnově zapomenutého lexika – stejně jako např. ve sféře ekonomie, ekonomiky a práva – to souvisí s obory a přístupy starou ideologií potlačované (teologie, religionistika, formalismus, strukturalismus, fenomenologie, hermeneutika, dekonstruktivismus aj.). V tomto kadlubu se pak obnovuje celá vrstva pojmů spjatých s psychologií a psychoanalýzou (freudismem), která byla v Rusku ještě těsně porevolučních let sovětského režimu spojována s marxismem. Současně probíhá anglicizace, resp. amerikanizace lexika, mechanické přejímání pojmů z této jazykové oblasti související s novou technologií, ale také s filozofií a politologií. Mezi žánry věcné a publicistické literatury, včetně sféry vědy a mezivrstvy na pomezí vědy a beletrie, tj. esejistiky, se objevuje řada útvarů, které jsou vlastní tradiční vědě (studie, recenze, reflexe), avšak s důrazem na vyprávěcí (narativní) hodnotu, tedy na vyprávění příběhu, na model detektivky, resp. volné úvahy typu eseje. Po vzoru politologie se setkáváme se studii a knihami, které preferují provokativní a spekulativní témata, jež zachycují krajní trendy ve vývoji předmětu.

Příkladem může být kniha spisovatele a literárního vědce Michaila Berga *Литературократия* s podtitulem *Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе*. Knihu vydala Katedra slavistiky na univerzitě Helsinkách a edice *Novoje literaturnoje obozrenije* (časopis a nakladatelství).¹⁴⁹ V krátké anotaci autor uvádí: „В этой книге литература исследуется как поле конкурентной борьбы, а писательские стратегии как модели игры, предлагаемой читателю с тем, чтобы он мог выигрывать, повысив свой социальный статус и уровень психологической устойчивости. Выделяя период между кризисом реализма (60-е годы) и кризисом постмодернизма (90-е годы), в течение которого специфическим образом менялось положение литературы и ее взаимоотношения с властью, автор ставит вопрос о присвоении и перераспределении ценностей в литературе. Участие писателя в этой процедуре наделяет литературу различными видами власти; эта власть не ограничивается эстетикой, правовой сферой и механизмами принуждения, а использует силу культурных, национальных, сексуальных стереотипов, норм, и т. д.“¹⁵⁰ Zvláště v ruské literatuře je tato brutální dikce atypická, ale potřebná, neboť ji vymaňuje z tradičních etických souvislostí: literatura byla v Rusku vždy přetížena mnoha funkcemi, jež jinde nezaostávala, především funkcí profetickou, vizionářskou. Tak o ní smýšlel i francouzský znalec ruského románu vikomt Melchior de Vogüé.

148 S. Lovell: Дачный текст в русской культуре XIX века. *Вопросы литературы* 2003, май – июнь, с. 34–73.

149 М. Берг: *Литературократия. Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе*. Кафедра славистики Университета Хельсинки, Новое Литературное Обозрение, Москва 2000.

150 Берг, с. 4.

Postupně od počátku glasnosti a perestrojky a zejména později v době katastrofky a po rozpadu SSSR v roce 1991 se zdálo, že literatura definitivně změnila svou tvář, že se již navždy zbavila své služebnosti a vícefunkčnosti, své mimoliterární funkce profetické a vizionářské, že si podržela pouze funkci estetickou, resp. jiné funkce včetně zábavné a terapeutické. Bergova studie směřuje spíše k tomu, že ukazuje literaturu jako nové bitevní pole hodnotových strategií, které k svým cílům užívají tradičních kategorií, jako jsou poetika, umělecký postup apod. (s. 5). Bergova práce, která je vlastně jeho doktorskou disertací (DrSc.), vznikla z jeho studií, když redigoval periodikum *Vestnik novoj literatury*. Tehdy v polovině 90. let minulého století uveřejnil v časopise *Novoje literaturnoje obozrenije* sérii statí reagujících na změnu statutu literatury a ty pak rozhojnil v jiných periodikách.

Berg začíná svůj výklad realismem a jeho krizí, přičemž se v úvodu vrací k období 1930–1950. To charakterizuje jako změnu mechanismů ekonomického kapitálu mechanismem působení symbolického kapitálu: přerozdělování různých významových polí vedlo k odstranění opozice mezi literárním a reálným. Ukazuje to například na vývoji M. Zoščenka, kdy se postupně od 30. let 20. století zbavuje satiry a ironie a míří k tzv. upřímnosti (искренность). K tomu dodávám, že tu se vývoj literatury jako by zastavil, stal se iluzorním a vracel se k principu hry návratem k dávno překonaným a archaickým typům literární psychologie: Berg mluví o sovětském disneylandu a tento literární typ nazývá infantilním. Pozdější etapa realismu se vracela ke kvalitním předchůdcům realismu 19. století, kteří tak vytvářeli iluzi kontinuity utopických tradic. V další části se autor zabývá novou literaturou v letech 1970–1980, tj. moskevským conceptualismem (D. Prigov, V. Někrasov, V. Sorokin, L. Rubištejn), netendenční literaturou (Saša Sokolov, Boris Kudrjakov, Viktor Jerofejev, Andrej Bitov, Jevgenij Charitonov, Eduard Limonov) a nekanonickou tendenční literaturou (Jelena Švarc, Aleksandr Mironov, Viktor Krivulin).

Klíčová je třetí kapitola nazvaná *O статусе литературы*. Autor chápe literaturu jako pole konkurenčního boje v sociálním prostoru. Počátky vidí v legitimaci umění: ve středověku to byla církevní legitimace, později ji začala vytlačovat legitimace světská. Ta se nejprve opírala i o legitimaci církevní či náboženskou, později o vlastní společenské instituce. V Rusku v důsledku slabosti společnosti brala literatura na sebe také funkci přenašeče vyšší pravdy. Důsledkem bylo to, že přenašeč musel potlačit individualitu a opřít se o vysokou míru tzv. mravnosti. To byla vhodná půda k vlastní legitimaci, v níž se měla uskutečnit antropologická revoluce („nový člověk“) a sociální utopie se měla proměnit ve skutečnost – to se však nepodařilo. V důsledku krize totalitního systému byly vyzkoušeny i jiné praktiky včetně undergroundových založených nejen na inovaci umění, ale také chování a realizace – o to se tato literatura pokoušela za perestrojky, kdy chtěla svými strategiemi uchvátit moc, a tedy sociální prostor, to se však nepodařilo. Za globalizace má největší pole působnosti masová kultura.

Bergova studie je pozoruhodná tím, že v souvislosti s novým diskursem, tj. pokusem o analýzu měnícího se statutu ruské literatury, se vyznačuje jazykem, který se ostře odlišuje od jazyka běžné publicistiky, jak jsme jej poznali od 80. let 20. sto-

letí po počátek 21. století. Následující ukázka, kterou budeme posléze komentovat, nám to ukáže: „Кризис тоталитарной системы легитимации – это результат невозможности, во-первых, совершить антропологическую революцию, во-вторых, воплотить социальную утопию в реальность. Любое социальное пространство стремится преобразоваться более или менее строгим образом в физическое пространство вплоть до искоренения или депортации некоторого количества людей. Однако воплощение социального пространства утопии в физическом пространстве как раз и потребовало изменения антропологических констант человека, оказавшихся более устойчивыми, чем предполагали организаторы эксперимента. Процесс превращения физического пространства в проекцию социального привел к широкомасштабной операции насилия над человеческой природой, операции, названной Бурдье дорогостоящей, но неизбежной ввиду сопротивления физического пространства, не приспособленного для выявления очертаний утопии. Своеобразие конкурентной борьбы в советскую эпоху состояло в том, что одной версии тоталитарной утопии противопоставлялась другая версия той же утопии, почти столь же тоталитарная. Однако именно эти нюансы обеспечили разницу поэтик конкурирующих практик, использующих при этом один и тот же механизм присвоения и перераспределения власти и опиравшихся на одну и ту же институциональную систему.

Принципиально иные стратегии были испробованы в рамках неофициальной литературы, появившейся как реакция на кризис тоталитарной системы легитимации. За попытками создать свою, независимую от официальной, институциональную систему стояла задача создания новых механизмов обретения легитимности, и инновационность советского андерграунда состояла прежде всего не в литературной (художественной) инновационности, а в принципиально новом художественном и социальном поведении, прежде всего заключавшемся в демонстративном выходе за пределы поля официальной литературы для присвоения власти нарушителя границ. Одновременно особую ценность приобрела новая функция автора, его стратегия интерпретатора текста, медиатора между текстом и референтной группой; эта функция стала как характеристика способа циркуляции и функционирования дискурсов внутри общества. Из множества авторских стратегий, легитимированных андерграундными квазиинституциями, наиболее радикальной стала стратегия манипуляции зонами власти, оказавшаяся синхронной эпохе „перестройки“, также состоявшей в процедуре перераспределения и присвоения власти. Однако по мере оскудения пространства советских властных дискурсов и эта стратегия во многом потеряла свою инновационность, а поиск иных зон власти был и остается осложнен отсутствием соответствующих сегментов рынка культурных ценностей, и в частности институций, поддерживающих инновационные практики. В условиях глобализации и медиации мировой культуры, когда рынок является, по сути дела, единственным источником легитимных функций, наиболее полноценным оказалось поле массовой культуры, что породило стратегии адаптации радикальных практик для более широкой аудитории.

A создание институций, способных легитимировать радикальные практики, заблокировано ощущением малоценности для общества инновационных импульсов в культуре; общество знает, каким образом культурный жест может быть трансформирован в идеологический, но не представляет механизма воздействия культурных инноваций на саморегуляцию социума.¹⁵¹

Lexikální struktura tohoto úryvku ukazuje na zvýšený počet internacionalismů a zejména znalost dobového diskurzu, jenž se vyznačuje určitými terminologizovanými pojmy a kolokacemi („кризис тоталитарной системы легитимации“, „антропологическая революция“, „социальное пространство“, „антропологическая константа“, „конкурентная борьба“, „нюансы обеспечили разницу поэтик конкурирующих практик“, „инновационность советского андерграунда“, „стратегия интерпретатора текста, медиатора между текстом и референтной группой“, „Из множества авторских стратегий, легитимированных андерграундными квазиинституциями, наиболее радикальной стала стратегия манипуляции зонами власти, оказавшаяся синхронной эпохе перестройки“, „поиск иных зон власти был и остается осложнен отсутствием соответствующих сегментов рынка культурных ценностей, и в частности институций, поддерживающих инновационные практики“, „культурный жест может быть трансформирован в идеологический, способный легитимировать радикальные практики“, „заблокировано ощущением малоценности для общества инновационных импульсов в культуре, механизма воздействия культурных инноваций на саморегуляцию социума“).

Jde o celé trsy textu, dlouhé kolokace vyjadřující určité konkrétní představy a budující na smyslové konkrétnosti pro toho, kdo „je v diskursu“. Spojení původně církevněslovanských (původně tedy jihoslovanských) slov vyjadřujících abstraktní významy nebo východoslovanských slov („преобразоваться“, „вплоть до искоренения“, „превращение“, „человеческая природа“, „присвоение и перераспределение власти“, „породить“, „присвоение власти нарушителя границ“, „перестройка“) vytváří plastický styl syntakticky postavený na všudypřítomnosti přídavných jmen slovesných činných i trpných (aktivních i pasivních), přítomných i minulých (действительные и страдательные причастия настоящего и прошедшего времени).

Sám Bergův text pojednávající o jiných textech a o tzv. diskursu současné ruské literatury je svědectvím toho, že idea zásadní změny společného statutu literatury v Rusku na počátku 21. století není zcela pravdivá, resp. není zcela pravdivá výchozí představa ruské literatury jako jen služebné a suplující jiné oblasti společenského vědomí, a proto mající profetické, vizionářské funkce: tyto funkce se však transformovaly ve funkce estetické. Proto někdo může F. M. Dostojevského pokládat za didakta, kazatele a náboženského blouznivce, jiný zase za psychologa a jiný za skvě-

151 М. Берг: Литературократия. Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе. Кафедра славистики Университета Хельсинки, Новое Литературное Обозрение, Москва 2000, с. 311–312.

lého umělce; etika se v ruské literatuře stala estetikou, resp. vytvořila si estetickou funkci.

Zkoumání textů zblízka i z nadhledu ukazuje na proměny fungování ruské literatury v širokém slova smyslu, na proměny její struktury, na jazykové a žánrové posuny, ale jen velmi obtížně můžeme říci, že se charakter ruské literatury od kořene změnil: to, co bylo poněkud zatlačeno do pozadí, tj. literatura jako etický traktát, se znovu zjevuje ze svého ponorného úkrytu, snímá dobovou masku, kterou si nasadilo. Není to ostatně poprvé a dějiny ruské literatury věcné i krásné, které často splývaly v jeden celek, od počátku po současnost to dokládají.

Pojetí vylučnosti dějin znovu přichází k sluchu. Vývoj ruské literatury jsme v několika studiích a jedné knize charakterizovali jako „prae-post efekt“ nebo „prae-post paradox“: spočívá v tom, že jakási nedokončenost, nedotaženost, nedokonalost ruské literatury je právě výchozím bodem její inovativní fáze. Naši představu prae-post efektu (paradoxu) jako by potvrzoval i nejnovější vývoj ruské literatury jako celku v přelomovém období konce 20. a počátku 21. století. V západním světě uznávaná ruská literární kritička Natalja Ivanovová (Ivanova) v syntetickém souboru studií (2003), které většinou pocházejí z 90. let 20. století, v úvodní partii *От больших надежд к утраченным иллюзиям* mimo jiné píše: „Период полемики и противостояния совпал с неосознанной потерей. СССР закрылся, и с его закрытием (и открытием России) страна-обломок претерпела процесс неизбежной и обвальнóй провинциализации. Из столичных городов остались Москва и Питер – ушли Киев, Таллинн, Рига, Тбилиси, Ереван, Вильнюс, а с ними и другие центры. Тарту, например. Интеллектуальная жизнь и жизнь искусства в этих городах была особенной, взаимообмен между русским центром и центром ‚другим‘ шел постоянно [...] В конце века было легализовано огромное наследство потаенной и эмигрантской русской литературы XX века, но мало кто успел (и не смогли – ферментов таких не было) его по-настоящему освоить. А то, о чем я говорила выше, – потерялось, растерялось, утратилось. Результат – провинциализация русской словесности, допущенной к европейской культуре и общемировой, которую она тоже не может пока усваивать по-настоящему: не хватает элементарных знаний, в том числе языковых [...] Эта провинциализация уныло выразилась в домотканости постмодернизма отечественной выделки. Там, где Умберто Эко нужна была мировая культура в ее сложной многосоставности, нам хватило пионерского детства. В самых утонченных текстах привлекались Тургенев, Достоевский. В редчайших случаях адаптировался Лесков – ну, это уже изыск.“¹⁵²

Ale přesně to, co se praví na konci uvedeného dlouhého citátu, tj. jakási ruská insuficience, nedostatečnost a nedovzdělanost, byly a jsou také ruskou silou, tedy ve smyslu nikoli imitace, ale dotváření a přetváření; stěžující si kritička tak vlastně dokládá, že po této stránce se v ruské literatuře ani nyní – nehledě na všechno

152 Н. Иванова: *Скрытый сюжет. Русская литература на переходе через век. Русско-балтийский информационный центр „БЛИЦ“, Санкт-Петербург 2003, с. 7–8.*

ujišťování o kulturní revoluci – nic podstatného nezměnilo, i když ona sama se speciálně věnuje například proměně jazyka; nikoli z hlediska lingvistiky, tedy především lexikologie, ale ideologie. Ona sama na tuto směnu jazyka ukazuje: je to však spíše „politologie jazyka“. Uvádí tradičně rusky, že „ruské slovo“: 1. sloužilo moci, 2. projevovalo nesouhlas s mocí, 3. vedlo otevřený dialog s mocí, 4. nabývalo podoby ezopského (tedy jinotajného) jazyka. Slovo, tedy jazyk, žil, měnil se, nabýval nových podob, zkoušel svou flexibilitu. Nyní – podle Ivanovové – je jazyk vyprázdněný: „Легализовались не просто различные социальные группы и новообразования – легализовался и их язык. Возник ‚котел‘ новых социальных языков, литература лишь приступает к их освоению.“¹⁵³

Naším cílem bylo podívat se zhuštěnou sondou na tento vývoj v psané podobě jazyka, která se v ruštině – v důsledku staleté diglosie – podstatně liší od podoby mluvené. Vychází z toho jakýsi racionálně argumentovaný pocit, že se ruská literatura mění, ale že za ní stále prosvítá její původní text, který vystupuje tu silněji, tu slaběji na povrch jako na palimpsestu – emblému této nové postmodernou poznamenané, ale současně jí vytrvale vzdorující doby.

153 Н. Иванова: Скрытый сюжет. Русская литература на переходе через век. Русско-балтийский информационный центр „БЛИЦ“, Санкт-Петербург 2003, с. 34.